

دانشکده ادبیات و علوم انسان دختر علت شریعت

پایان نامه کارشناسی ارشد

موضوع:

نقش قبایل عرب ساکن خراسان در قیام عباسی

استاد راهنما:

دکتر علی ناظمیان فرد

استاد مشاور:

دکتر هادی وکیلی

نگارش: معصومه حیدری

بسمه تعالی
مشخصات رساله/پایان نامه تحصیلی دانشجویان
دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان رساله/پایان نامه: نقش قبایل عرب ساکن خراسان در قیام عباسی

نام نویسنده: معصومه حیدری

نام استاد(ان) راهنما: دکتر علی ناظمیان فرد

نام استاد(ان) مشاور: دکتر مریم معزی

رشته تحصیلی: تاریخ ایران اسلامی

گروه: تاریخ

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

تاریخ دفاع:

تاریخ تصویب:

تعداد صفحات:

دکتری

کارشناسی ارشد

چکیده رساله/پایان نامه :

دولت عباسیان که بر ویرانه های حکومت نود ساله امویان پدید آمد، فصل نوینی را در تمدن اسلامی پی ریزی کرد که بالغ بر چهار صد و سی سال ادامه یافت. عباسیان با تمهید مقدمات توانستند نهضت خویش را از خراسان که دور از دسترس آسان امویان بود آغاز کنند و در این راه از حمایت قبایل عربی این منطقه برخوردار شوند.

در پژوهش هایی که تاکنون پیرامون قیام عباسیان به عمل آمده ، کمتر به نقش ویژه قبایل عرب در همراهی یا عدم همراهی با ابومسلم پرداخته شده است. پژوهش حاضر با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی می کوشد تا به این پرسش پاسخ دهد که از میان قبایل مختلف عرب ساکن خراسان، اتکای ویژه عباسیان در طول نهضت، بر کدامیک از آنها صورت گرفت و کدامیک به حیث ملاحظات سیاسی از همراهی با عباسیان اجتناب ورزیدند؟ یافته های این پژوهش، ناظر به این معناست که از میان قبایل مختلف عرب ساکن خراسان، اتکا و اعتماد عباسیان بیشتر بر عرب جنوبی بود و اقبال چندانی نسبت به عرب شمالی صورت نگرفت.

کلید واژه:

۱. ابومسلم

۲. امویان

۳. خراسان

۴. عرب جنوبی

۵. عرب شمالی

۶. عباسیان

۷. نصر بن سیار

امضای استاد راهنما:

تاریخ:

فهرست مطالب

فصل مقدماتی: کلیات پژوهش ۶

فصل اول

خراسان در دوره‌ی خلفای راشدین ۳۰

الف) وجهه تسمیه خراسان ۳۱

ب) جغرافیای تاریخی خراسان ۳۲

ج) فتح خراسان در زمان عمر ۴۳

د) فتح خراسان در زمان عثمان ۵۰

ه) خراسان در دوره‌ی خلافت علی (ع) ۵۸

فصل دوم

تحولات سیاسی خراسان در دوره‌ی اموی (۱) ۶۲

الف) خراسان در دوره‌ی سفیانیان ۶۳

ب) والیان اموی خراسان ۶۷

ج) ابن‌زیاد و سیاست‌های وی در خراسان.....	۷۲
د) حکومت خاندان زیاد.....	۷۶
ه) مهاجرت و اسکان قبایل عرب در خراسان.....	۸۱
۱- دلایل مهاجرت.....	۸۴
۲- مهاجرت سال ۴۷ هجری / ۶۶۵ میلادی.....	۸۸
۳- مهاجرت سال ۵۱ هجری / ۶۶۹ میلادی.....	۸۹
۴- سایر مهاجرت‌ها.....	۹۱
۵- اهداف مهاجرت‌ها.....	۹۳
۶- اسکان اعراب در خراسان.....	۹۴
و) پیامدهای مهاجرت و اسکان اعراب.....	۱۰۰
ز) قبایل و دسته‌بندی‌های آنان.....	۱۰۱
۱- قبایل پیش از اسلام.....	۱۰۲
۱-۱- قبایل یمنی.....	۱۰۳
۱-۲- قبایل ربیعہ.....	۱۰۴
۲- دیگر قبایل.....	۱۰۵

فصل سوم

تحولات سیاسی خراسان در دوره‌ی اموی (۲) ۱۰۷

الف- تحولات خراسان و نقش قبایل پس از مهاجرت تا آغاز خلافت هشام... ۱۰۷

۱- اوضاع خراسان..... ۱۰۸

۲- سلطه عبدالله بن خازم..... ۱۱۰

۳- حکومت خاندان مهلب..... ۱۱۷

۴- قتیبه بن مسلم..... ۱۲۱

۵- یزید بن مهلب..... ۱۳۲

۶- سیاست‌های عمر بن عبدالعزیز..... ۱۳۵

۷- حکومت سعید خزینه، سعید حرشی و مسلم بن سعید..... ۱۳۷

ب- تحولات خراسان در دوره‌ی هشام بن عبدالملک..... ۱۴۰

۱- رواج تعصبات قبایلی..... ۱۴۰

۲- سیاست‌های غلط حکام خراسان و بروز ناآرامی ۱۴۲

۳- نصر بن سیار..... ۱۴۶

۴- تحولات سیاسی خراسان و نقش اعراب در اواخر دوره اموی..... ۱۴۹

فصل چهارم

نهضت عباسی ۱۶۰

الف - چگونگی آغاز دعوت عباسی..... ۱۶۱

ب - نحوه دعوت عباسیان..... ۱۶۲

ج - ابومسلم خراسانی..... ۱۶۶

د - بررسی موجبات پیشرفت سریع نهضت..... ۱۶۸

هـ - بهره‌برداری از اختلافات قبیله‌ای در خراسان..... ۱۶۹

و- بهره‌برداری ابومسلم از سایر وقایع به نفع نهضت..... ۱۷۰

ز- آغاز قیام و ترکیب اجتماعی داعیان و سپاهیان..... ۱۷۳

ح- تأثیر اختلافات قبیله‌ای در خراسان..... ۱۷۶

ت- شورش حارث بن سریج..... ۱۸۲

نتیجه‌گیری..... ۱۹۶

کتابنامه..... ۲۰۰

فصل مقدماتی

کلیات پژوهش

آشنایی با تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی علی‌الخصوص در دو قرن اول هجری، آکنده از حوادث شگرف و نهضت‌ها و تحولات مهمی است که فتح ایران توسط اعراب و مهاجرت قبایل

مختلف عربی بر آن این تأثیر عمیق را بر جای نهاده است. باید توجه داشت که تدوین تاریخ ایران در قرون مورد بحث با تکیه بر تاریخ سیاسی - اجتماعی کاری بس دشوار می‌نماید. از سوی دیگر با توجه به آن که ایران در این دوره جزئی، از قلمرو اسلامی محسوب می‌شده است و حکومت‌های آن زمان از جمله امویان، سعی بر تسلط هر چه بیشتر بر این سرزمین را داشتند و از سیاست‌هایی چون مهاجرت و اسکان اعراب استفاده می‌کردند، می‌توان به این نتیجه رسید که ایران روزگار اموی توسط قبایل عرب و نظارت کلی خلافت شام و والی عراق اداره می‌شده است.

در پژوهش حاضر سعی بر آن شده است تا انگیزه و روند مهاجرت قبایل عربی به طرف خراسان و اسکان در این ناحیه در دوران اموی مورد بررسی قرار گیرد و این مسئله ما را به هدف اصلی پژوهش یعنی تأثیر و نقش این قبایل اسکان یافته در خراسان در پیدایش و زمینه‌های شکل‌گیری نهضت عباسی مورد بررسی و ارزیابی قرار بگیرد. از این منظر، این پژوهش روندی منطقی از توصیف جغرافیای تاریخی خراسان و سپس فتح خراسان در زمام خلفای راشدین و سپس تحولات سیاسی خراسان در دوران اموی را مورد بحث قرار داده و در نهایت از خلال این مطالب، نقش تأثیر گذار قبایل مهاجر و اسکان یافته عربی در خراسان بر نهضت عباسی را وجهه همت خود نموده است.

سوالات پژوهش

۱- روند فتح خراسان در دوران خلفای راشدین چگونه بوده است؟

۲- مهاجرت و اسکان قبایل عرب در خراسان از دوران کدام والیان اموی صورت پذیرفت؟

۳- سیاست امرا و والیان اموی بر اداره کردن قبایل اسکان یافته در خراسان، چگونه بوده است؟

۴- چه قبایلی بیشترین تأثیر و نقش را نهضت عباسی ایفا کردند؟

۵- قبیله بنو تمیم و قبیله ازد بیشتر در کدام مناطق خراسان بودند و چه نقشی بر روی کار آمدن

نهضت عباسی داشتند؟

فرضیه‌های پژوهش

۱- خراسان با توجه به موقعیت جغرافیایی تاریخی خود محلی مناسبی برای به وجود آمدن نهضت

عباسی بود.

۲- دو قبیله بنو تمیم و ازد به عنوان دو قبیله مهم مهاجر عرب، بیشترین تأثیر را بر نهضت عباسی

داشتند.

۳- خراسان در دوران امویان و والیان ایشان، شاهد تحولات سیاسی فراوانی بوده است.

روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

این کار به روش تحقیق تاریخی از نوع توصیفی- تحلیلی انجام شده و منابع اطلاعاتی نیز

کتابخانه‌ای بوده است.

پیشینه‌ی تحقیق

تا آن‌جا که جستجو شده کتاب ویژه‌ای در مورد نقش قبایل ساکن خراسان در قیام عباسی نگاشته نشده است تا موضوع مورد بحث را یکجا در خود جمع آوری کرده باشد. در این زمینه علاوه بر کتب و منابع دست اول تاریخی که از لابه لای نوشتار آن‌ها، مطالب مورد استفاده این پایان‌نامه، با دقت و حوصله استخراج شده است، پژوهش‌های متأخر و تألیفات جدیدی نیز ما را در نوشتن این پایان‌نامه کمک کرده است. از جمله کتاب *فراهم آمدن زمینه های سیاسی و اجتماعی نهضت عباسیان* در خراسان نوشته‌ی شعبان. که این کتاب با همه مطالب سودمند و ارزشمند خود بیشتر توجه خود را به بیان چگونگی و چرایی انتقال خلافت از بنی‌امیه به بنی‌عباس مبذول داشته و البته از این منظر یکی از پژوهش‌های بسیار برجسته می‌باشد. کتاب‌های دیگری که ما را در این زمینه یاری کرده‌اند دو کتاب مهم و ارزشمند از جمله *قبیله بنو تمیم و نقش آن در تاریخ اسلام و ایران* نوشته مریم سعیدیان جزی و *قبیله ازد و نقش آن در تاریخ اسلام و ایران* نوشته لیلیا خامسی پور است که با دقت فراوان به نقش این دو قبیله مهم عربی در تحولات تاریخی پرداخته‌اند. اما باز هم به رغم همه نکات ارزشمند این دو کتاب فقط بخشی از پژوهش حاضر را به مطالب خود اختصاص داده‌اند. کتب دیگری از جمله *تاریخ سیاسی - اجتماعی خراسان در زمان عباسیان* نوشته التون دنیل و کتاب *سودمند مهاجرت قبایل عرب در صدر اسلام* نوشته صالح احمد‌العلی هم از کتب تأثیرگذار بر نوشتار این پایان‌نامه بوده‌اند که البته هر کدام به مطالب خاصی در این زمینه پرداخته‌اند و البته در قسمت نقد منابع توضیح بیشتری در مورد این کتب داده خواهد شد.

از جمله نکات قوت این پایان‌نامه این مسئله می‌تواند باشد که با بهره‌گیری از بیشتر منابع دست اول تاریخی مربوط به قرون اولیه هجری و در ادامه استفاده از نظریات مولفان متأخر و پژوهش‌های

جدید در مورد موضوع اصلی پایان‌نامه، توانسته است در نوع کاری جدید را ارائه دهد و سعی شده تا حد امکان مطالب گوناگون این پایان‌نامه، عنوان و موضوع این پژوهش را در نهایت کمال پوشش دهد.

این پایان‌نامه با یک فصل مقدماتی و چهار فصل از دید خوانندگان می‌گذرد. در فصل اول به فتح خراسان در دوران خلفای راشدین پرداخته شده است. در این فصل ابتدا وجهه تسمیه و جغرافیای تاریخی خراسان مورد بررسی قرار گرفته سپس فتح خراسان در زمان هر یک از خلفای راشدین یعنی ابوبکر و عمر و عثمان و حضرت علی(ع)، ولایتداران آنها و ذکر اقداماتی که ایشان بر این منطقه داشته‌اند، سخن رفته است.

در فصل دوم تحولات سیاسی خراسان در دوره‌ی اموی به نوشتار آمده است و از آن‌جا که مطالب و مباحث پیرامون این فصل کثیر بود، ما آن را به دو بخش تقسیم کردیم. که قسمت اول آن مربوط به تحولات خراسان در دوران سفیانیان و امویان مورد بحث قرار گرفته است. از جمله والیان اموی که بر خراسان حکم می‌راندند و تحولاتی که در این زمینه در خراسان اتفاق افتاده است. همچنین سیاست‌های خاندان زیاد در خراسان و در ادامه، نخستین جریان‌های مهاجرت و اسکان قبایل عرب در خراسان، دلایل مهاجرت و پیامدهای مهاجرت به خراسان (که این مهاجرت‌ها به ترتیب سال‌های مهاجرت بیان شده است) از دیگر مطالب پرداخته شده در این فصل است.

در فصل سوم نیز به ادامه تحولات سیاسی خراسان در دوره‌ی اموی پرداخته شده است. چه اینکه تحولات خراسان و نقش قبایل پس از مهاجرت تا آغاز خلافت هشام بن عبدالملک، تحولات دوره سلطه‌ی عبدالله بن خازم، قتیبه بن مسلم باهلی و یزید بن مهلب که تغییر در سیاست‌های اجرایی امویان

در زمان او دیده می‌شود، از جمله مباحث اصلی این فصل را در بر می‌گیرد. تحولات خراسان در دوره‌ی هشام بن عبدالملک و بررسی سیاست‌های نادرست حکام اموی در خراسان که باعث بروز ناآرامی‌های قبایلی شده بود و همچنین از مهمترین قسمت‌های این فصل، تحولات سیاسی خراسان و نقش اعراب در اواخر دوره‌ی اموی، از جمله مطالبی است که فصل سوم را به خود اختصاص داده است.

در فصل چهارم و فصل پایانی این پایان‌نامه نیز به نهضت عباسی، چگونگی آغاز کار دعوت، نحوه دعوت و بررسی موجبات پیشرفت سریع نهضت با توجه به نقش قبایل ساکن در خراسان پرداخته شده است. در واقع این پایان‌نامه سیری از رویدادها را تا زمان شکل‌گیری نهضت عباسی دنبال کرده است و بالواقع تحولات دوران حکومت عباسیان منظور نظر این پژوهش نبوده است.

نقد منابع

این پژوهش همانطور که عنوان آن گویا و مشخص است یعنی نقش قبایل عرب ساکن خراسان در قیام عباسی، مطالب و موضوعات گوناگون و البته خاصی را می‌طلبد که باید این مطالب را از خلال کتب جغرافیایی و تاریخی مربوط به همان دوره یافت و جستجو کرد. در همین ارتباط لازم است تا قبل از ورود به بحث اصلی پژوهش مختصری به معرفی و نقد کتب مرتبط با این پایان‌نامه پرداخته شود. با توجه به اینکه مکان مورد پژوهش در این پایان‌نامه سرزمین خراسان است کتب جغرافیای تاریخی مورد استفاده قرار گرفته است که در ذیل به چند نمونه از آن اشاره می‌شود:

۱- اطلاق النفیسه

تألیف ابوعلی احمدبن عمر بن رسته است. ابن رسته یکی از جغرافی دانان ایرانی قرن سوم هجری است که در سال ۲۹۰ هجری این کتاب را تألیف نمود و بر جغرافیای ریاضی و انسانی و متون تاریخی متنوع اشمال یافته است. ابن رسته برای تدوین اثر خود از آثار نویسندگان پیشین از جمله جیهانی و ابن خردادبه نیز سود بهره جسته است. در فصل اول این پایان نامه نیز در مورد حدود خراسان و اینکه چه شهرهایی را جزو خراسان می دانسته اند از این تألیف ارزشمند استفاده شده است.

۲- المسالک و الممالک

تألیف ابواسحاق ابراهیم اصطخری که از متون مهم و معروف در زمینه جغرافیا می باشد. اصطخری، خود دو کتاب به نام صورالاقالیم و مسالک الممالک تألیف کرده است که البته باید توجه داشت هر دو کتاب مأخوذ از صورالاقالیم ابوزید بلخی است. وی را می توان اولین دانشمند در عالم اسلام دانست که درباره علم جغرافیا مبادرت به تألیف کرده است. البته شاید نتوان ترجمه فارسی کتاب اصطخری را در مقایسه با متن عربی آن خالی از اشکال دانست اما باز هم با وجود مسامحات آشکار و سهوهای که در ترجمه آن به وجود آمده، این کتاب به علت قدمت نوشتاری و محتوای آن بسیار مورد توجه و استفاده است. در این پژوهش قسمتی که از خراسان و جغرافیای تاریخی آن بحث به میان آمده، از این کتاب از بخش « ذکر اقالیم خراسان » نکاتی به نوشتار آمده است.

۳- احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم

تألیف ابوعبدالله محدبن احمد مقدسی است. این کتاب از کتب جغرافیایی عربی بسیار مشهور از اواخر قرن چهارم هجری است. بیشتر نوشته های مقدسی در این کتاب بر اساس مشاهدات و تجزیه و

تحلیل‌های عالمانه خود اوست به طوری که خود در مقدمه این کتاب این گونه بیان می‌کند که: «یکی از چیزها که برای روشنگری از آن‌ها کمک برگرفتم پرسش از خردمندان مردم بود. آن چه به دیدارش ناچار بودم به سوبش رفتم و آن چه دلم گواه نمی‌داد و خردم نمی‌پذیرفت به گوینده‌اش منسوب داشتم یا گفتم: چنین پنداشته‌ام که... . پس کتاب را با بخش‌هایی که در گنجینه‌های شاهان یافته بودم پر کردم».

مقدسی مانند دیگر جغرافی‌دانان همعصر خود از جمله ابن حوقل و اصطخری، سفرهای بسیاری را انجام داده است و به همین جهت کتاب احسن التقاسیم مشتمل بر نتایج تحقیقات و جستجوهای وی در پهنه وسیعی از سرزمین‌های مرکزی و شرقی جهان اسلام است. از نوشته‌های کتاب اینگونه برمی‌آید که او با سرزمین ایران آشنایی کامل داشته و هدف خود را از نوشتن این کتاب، توصیف جغرافیایی جهان اسلام و بحث درباره شهرها و قصبه‌ها و بیان مشخصات جمعیتی و اعتقادی و زبانی هر یک از این نواحی و شهرها بیان کرده است. بنابراین او نه تنها به جغرافیای طبیعی بلکه به مسایل مردم‌شناختی نیز توجه کرده است و روش او در همه این موضوعات مبتنی بر تجربه و مشاهده عینی بوده است.

اعتبار و اهمیت و شایستگی این کتاب در حدی است که مطالب آن همواره تا زمان حاضر مورد توجه و استفاده نویسندگان و محققان اسلامی و خاورشناسان قرار گرفته است. پژوهش‌مورد نظر نیز از این قاعده مستثنی نبوده و در زمینه جغرافیای خراسان از مطالب این کتاب استفاده شده است.

۴- سفرنامه ابن حوقل

نوشته‌ی محمدابن حوقل، فردی که به دانش جغرافیا علاقه وافر داشته و به آن اهمیت می‌داده است اگرچه که مطالب کتاب بیشتر در زمینه جغرافیاست اما نویسنده کتاب در موارد لازم از شرح حال بزرگان و امرای شهر نیز غافل نبوده و در موارد مقتضی به بیان وقایع مهم تاریخی و اجتماعی و اشاره به زبان‌ها و لهجه‌هایی که میان اقوام گوناگون متداول بوده است نیز پرداخته است. ابن حوقل علاوه بر استفاده از کتاب‌های جغرافیایی که در دسترس خود داشته از مشهودات نیز در زمینه تألیف کتاب بهره برده است. او همچنین برای تألیف خود از دیگر کتب جغرافیایی مهم و دست اول مانند مسالک و الممالک ابن خردادبه و کتاب جیهانی و همچنین از کتاب مسالک و الممالک اصطخری بهره برده است.

اهمیت این کتاب به ویژه در ذکر اسامی جغرافیایی ایران تا اقصای ماوراءالنهر و سند است. ابن حوقل در توصیف شهرها مطالب فراوانی نوشته لکن از ضبط اسامی غالباً غفلت ورزیده همچنین برخی از شهرهای بزرگ را وصف نکرده یا اگر اسمی از آن‌ها به میان آورده مطالب را در نهایت سادگی به پایان برده است. از این کتاب در این پژوهش در فصل اول در مورد جغرافیای تاریخی خراسان بهره برده شده است.

۵- معجم البلدان

تألیف یاقوت حموی است که این کتاب را در سال ۶۳۱ هجری به پایان برده است. یاقوت یکی از دانشمندان و نویسندگان بزرگ اسلامی است که در تاریخ و ادب و لغت استاد مسلم بوده است. هنگامی که در حلب اقامت داشت کتاب معجم البلدان را بر اثر مساعدت وزیر دانش دوست آن

سرزمین یعنی قاضی اکرم جمال الدین ابوالحسن علی فقهی، به پایان برد. مطالب کتاب به صورت الفبایی اسامی جغرافیایی تنظیم شده است. علاوه بر اطلاعات جغرافیایی، مجموعه جالبی از اطلاعات تاریخی و مباحث نژادی و علوم طبیعی را فراهم آورده است. هرچند مطالب این کتاب راجع به جغرافیای قرن ششم و هفتم است اما با وجود این برای ایران دوره‌ی ساسانی هم می‌توان از آن استفاده کرد. در این پژوهش نیز از مطالب ارزشمند این کتاب استفاده گردیده است. در مورد حدود و ثغور خراسان و اینکه خراسان شامل چه نواحی و شهرهایی می‌شده است و دیگر اینکه از قبایل عربی نام برده که طی مهاجرتشان به خراسان در این سرزمین اسکان یافته بودند.

علاوه بر کتب جغرافیایی که در این پژوهش استفاده شده و به ذکر چند نمونه از آن اشاره رفت، کتب تاریخی مهم و دست اول که در واقع از منابع مهم این پایان نامه می‌باشد نیز بهره برداری شده است که در ذیل به مهمترین آن‌ها که بخش اعظم این پژوهش با اتکا به آن‌ها به انجام رسیده است، مختصری مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱- تاریخ طبری

ابوجعفر جریر طبری یکی از مورخان مشهور ایرانی است. این کتاب یک تاریخ عمومی است که در حقیقت، شرح حال سلاطین و پیامبران است. این کتاب مشتمل است بر حوادث تاریخی از آغاز آفرینش تا سال ۳۰۲ هجری که مورد استفاده مورخان متأخر از جمله ابن مسکویه و ابن اثیر و

ابوالفداء بوده است. میتوان گفت تاریخ طبری نخستین تاریخ کاملی است که به زبان عربی نوشته شده است که از نظر شناسایی تاریخی ایران اهمیت زیادی دارد.

طبری در قسمتی که جنبه تاریخ عمومی دارد از بسیاری از منابع اصیل استفاده کرده است. نظر به اینکه او مطالب را از منابع مختلف اقتباس کرده می‌توان گفت که توجه زیادی به صحت نسبی روایات به هم نداشته است همچنین نسبت به تعیین زمان وقوع حوادث دقت زیادی از خود نشان نداده است. او فقط به استفاده از آثار گذشتگان مانند ابن اسحاق و واقدی و کلبی و ابن سعد و ابن مقفع و دیگر آثار تاریخی که از فارسی به عربی ترجمه شده بود اکتفا نکرده بلکه از روایات شفاهی که ضمن مسافرت‌های خود جمع آوری کرده بود نیز در کمال بی نظری در تألیف تاریخی خود استفاده کرده است.

به طور کلی اهمیت تاریخ طبری را بیشتر بایستی مربوط به فراوانی مطالب آن دانست چه اینکه شامل اطلاعات زیادی درباره‌ی سیاست خارجی و داخلی ایران است. در پژوهش حاضر نیز سعی شده است تا از این تألیف ارزشمند نهایت بهره برداری و استفاده از آن قرار بگیرد. از جمله مطالبی که با توجه به تاریخ طبری شرح و توضیح گشته است می‌توان به حوادث اواخر روزگار یزدگرد، فتح خراسان در زمان خلفای راشدین، والیان اموی خراسان و همچنین در مورد وضعیت مهاجرت‌ها از عراق به خراسان و اسکان اعراب در خراسان و در زمینه تحولات سیاسی خراسان در دوره‌اموی و ابومسلم و نهضت عباسی اشاره کرد.

۲- تاریخ یعقوبی

تألیف احمد بن ابی یعقوب بن وهب بن واضح می‌باشد. اثر تاریخی وی را می‌توان قدیمی‌ترین تاریخ عمومی اسلام دانست که در دو مجلد است. این کتاب در نیمه دوم قرن سوم هجری نوشته شده است و به ذکر رویدادهای سال ۲۵۸ هجری ختم می‌شود. محتوای اثر تاریخی یعقوبی از نظر توجهی که نسبت به زندگی جامعه ایرانی قبل از اسلام داشته است در خور توجه می‌باشد. به طور کلی در تاریخ یعقوبی اطلاعات زیادی می‌توان یافت که در منابع دیگر دیده نمی‌شود. با این حال یعقوبی در تنظیم مطالب تاریخ خراسان از منبع اصلی طبری یعنی مدائنی استفاده کرده است.

در پژوهش حاضر نیز از کتاب یعقوبی استفاده گردیده است. در فصل اول در مورد خراسان ذکری به میان آمده است و در ادامه در ارتباط با عبدالله بن عامر حاکم بصره که از طرف عثمان به جانب خراسان می‌آید از کتاب یعقوبی مطالبی نوشتار گشته است. همچنین در مورد والیان اموی خراسان، در باب شهرهایی که اعراب طی مهاجرتشان به خراسان در آنجا سکونت داشته‌اند، سیاست‌های عمر بن عبدالعزیز در مورد تحولات سیاسی خراسان و نقش اعراب در اواخر دوره اموی از جمله دیگر مطالبی است که تاریخ یعقوبی، ما را در نوشتن آن یاری کرده است.

۳- فتوح البلدان

تألیف ابوالعباس یحیی بن جابر بن داوود البلاذری البغدادی یکی از بزرگترین مورخان عرب در قرن سوم هجری است. مهمترین اثر وی کتاب فتوح البلدان و انساب الاشراف می‌باشد. بنا بر عقیده مسعودی، فتوح البلدان یکی از مهمترین منابع درباره تاریخ فتوحات عرب است. می‌توان گفت فتوح

البلدان در رأس همه کتاب‌های تاریخی مربوط به نخستین زمان اسلامی قرار گرفته است. از این کتاب ارزشمند در جای جای این پژوهش استفاده گردیده است که از جمله می‌توان به این موارد اشاره داشت: در مورد اواخر روزگار یزدگرد، فتح خراسان از جمله فتح طبرستان در زمان عمر و به دست عبدالله بن بُدیل انجام شده است. در مورد عبدالله بن عامر و در مورد والیان خراسان در زمان حضرت علی(ع). همچنین در زمینه والیان اموی خراسان و در مورد روند و اهداف مهاجرت‌ها از عراق به خراسان و در ارتباط با شورش حارث بن سریح از مطالب ارزشمند این کتاب استفاده شده است.

۴- اخبار الطوال

تألیف ابوحنیفه احمد بن داوود دینوری عالم ایرانی عربی نویسنده در قرن سوم هجری است. دینوری در تاریخ و لغت و گیاه‌شناسی و نجوم دست داشته است. اثر مهم تاریخی وی اخبار الطوال است که یک کتاب تاریخ عمومی است و مشتمل است بر شرح رویدادهای تاریخی از آدم تا آخر سلطنت یزدگرد سوم. بیشتر مطالب کتاب مربوط به تاریخ ایران قبل از اسلام و بعد از اسلام است که دارای اهمیت و ارزش زیادی می‌باشد. انتخاب کلمه اخبار الطوال برای این اثر نامی شایسته است زیرا مولف مطالب را بدون پیوستگی به یکدیگر ذکر نکرده است و مطالبی را انتخاب کرده که مورد توجهش بوده است. نیز از تکرار و روایات حتی الامکان خودداری کرده است. بخش تاریخ اسلام آن با پیکارهای اعراب و ایرانیان در دوره خلافت عمر شروع و به پایان خلافت معتصم یعنی در سال ۲۲۷ هجری ختم می‌شود.